

ОСОБЛИВОСТІ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ Ё В ПІВДЕННО-ЗАХІДНОМУ І ПІВНІЧНОМУ НАРІЧЧЯХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті розглянуто особливості історичного розвитку ё в південно-західному та північному наріччях української мови на ранніх етапах її формування у зв'язку з рефлексцією ё в інших слов'янських мовах. Визначено час монофтонгізації ё для південно-західного наріччя української мови. Зроблено спробу пояснити причину монофтонгізації різнобіжним шляхом розвитку фонологічних систем південно-західного наріччя супроти північного.

Ключові слова: ё, історичний розвиток, всамостійнені слов'янські мови, давньоукраїнська мова, південно-західне наріччя української мови, північне наріччя української мови, монофтонгізація.

Еволюцію ё та причини його відмінної рефлексії у різних слов'янських мовах, зокрема в українській, поміж інших досліджували такі славісти та діалектологи, як В. Ганцов [3], О. Курило [7], С. Бернштейн [1], К. Горалек [13], В. Курашквич [14], В. Коломієць [2], Ю. Шевельов [11; 12; 13; 15], М. Жовтобрюх [5] та Г. Півторак [9].

Мета цієї статті – простежити особливості розвитку ё у діалектах української мови у зв'язку з розпадом праслов'янської мовної єдності порівняно з іншими слов'янськими мовами і спробувати з'ясувати причину його відмінної рефлексії у її північних і південно-західних говорах.

Ряд рефлексів ё у слов'янських мовах можна передати таким чином: ё: укр. **і**, рос. **е**, бр. **е / а**, п. **е / а**, ч. **е / і**, болг. **е / а**, словен., с./х. **е**, вс. **ě / je / y**, нс. **ě / j(e)**, полаб. **о / е** [15, р. 165]. Хоча в більшості випадків **е** (< ё) збігається з рефлексом **е** й **і**, деякі мови зберігають певне розрізнення між голосними різного походження. Зокрема, сербська і хорватська мови екавського типу ідентифікують ё залежно від його часокількості або як **ije** (довгий), або як **je** (короткий), тим часом давнє **і** відображають як **а** [15, р. 165].

Проте дослідження етимології ё скеровує до інших індоєвропейських форм. Так, Ю. Шевельов зазначає, що форми з ё (< ē), який послідовно з'являється у наголошеній позиції, відповідають **ē** у грецькій («вимовлене η»), латинській і германських мовах; у литовській – **ė**, в індо-іранській – **ā**, у вірменській – **i**, в старопруській – **ī** [15, р. 165]. На дифтонгічне походження ё вказують рефлекси давньоіндійської (**ē**) й авестійської мов (**aē**) [15, р. 286]. Зокрема, в литовській складний голосний «**ai** (< **ai**, **oi**)» здебільшого зазнав метатези і через стадію **ia / ea** розвинувся в **ie** [15, р. 286]. Таким чином, дифтонги **oi**, **ai** можна безпосередньо встановити з грецької, старо-

латинської і давньоіранської (засвідчують **oi**); грецької, латини і вірменської (засвідчують **ai**) [15, р. 286].

Для чіткого розрізнення форм з етимологічним ё за джерелами його походження у цьому дослідженні зібрано матеріал, що репрезентує кожну з груп слов'янських мов (східну, західну, південну), північне і південно-західне наріччя української мови; а також балтійські (литовська, латвійська), германські мови (германська, готська), латину, грецьку та давньоіндійську; засвідчує клас імен (іменники) і дієслова*.

1. Рефлекси дифтонга **ai**:

1.1. Рефлекси **ai**:

1.1.1. **Діва** – укр. пн. *djeva* / *djeвно*, пд.-зх. *dīva*, п. *dziewa*, ч. *děva*, слц. *deva*, вл. *dżowka* «дочка», нл. *żowka* «тс.», болг. м. *děva*, слн. *děva*; псл. *děva* «дівчина» походить з **doi-ūā*, для якого реконструюється первинне значення «здатна годувати грудьми» або «яка ссе»; іє. **dhē(i)-* «сати, годувати грудьми», з яким пов'язують псл. *dojiti*, **dēte*, укр. *doïtu*, *дутья*; «припускається існування в минулому складного прикметника *dě(to)-vojnā* “яка тужить за дітьми (хоче стати матір'ю)”, де друга частина зближується з дінд. *vēti* “тужити за чимось”, звідки виводиться **dēvojnā* > **dēvoja* > *děva*» (ЕСУМ 2, с. 84–85; Лисенко, с. 67); споріднене з латв. *dieveris*, лит. *diēveris*, дінд. *dēvā*, вірм. *taigr*, д.-вис.-герм. *zeihhur*, гр. *δα(ιF)ήρ* (Shevelov, с. 287). Іє. **ai** (> ё) ідентифікують грецькі та вірменські відповідники.

1.1.2. **Місто / місце** – укр. пн. *m'есто* // *m'есце* // *mієсни* «місцевий», пд.-зх. *місце*, п. *miasto*, ч. *město*, слц. *miesto*, вл., нл. *město* «місто; місце; площа»,

* У «Передісторії слов'янської мови» Ю. Шевельов дає підказку, на що звертати увагу при визначенні дифтонгійного чи монофтонгійного походження ё. Відповідно, наведений нижче матеріал дібрано з урахуванням таких вказівок.

болг. *м'ясто*; псл. **město* «місце», «давніше, очевидно, “накидане на землю покриття для розташування”, пов'язане з *metati, mesti* “кидати”»; пор. з лит. *mīsti* «харчування», лат. *mēta* «піраміда» (ЕСУМ 3, с. 484; Лисенко, с. 125); пов'язують з дінд. *mēthīs*. Дінд. *ē* свідчить про *i*-дифтонгічну основу *ě*.

1.1.3. **Піти** – укр. пн. *пїть*, пд.-зх. *nītu*, п. *piac* «співати (про півня); прославляти», ч. *pěti* «співати, оспівувати», слц. *piet'* «оспівувати», блр. *пець*, болг. *пѣя*; – псл. *pěti* (< **poi-*) «співати»; пов'язують з *rojiti* «поїти», *piti* «пити» («первісно як позначення обряду жертвовного узливання або пісенного супроводу бенкету») (ЕСУМ 4, 418; Лисенко, 160); гот. *faian* «засуджувати, сварити», гр. *παίαν* «переможна пісня» (Shevelov, p. 287). На давній *ai* вказує грецький і готський дифтонг.

1.1.4. **Хліб** – укр. пн. *хліб*, пд.-зх. *хліб*, п. *chleb* «хліб, їжа, добро, багатство, худоба», ч. *chlěb* «хліб, живлення, служба», вл. *chlěb*, нл. *klěb*, слц. *chlieb*, болг. *хляб*, слн. *hlěb*; псл. *xlěbъ* «хліб» (ЕСУМ 6, с. 181); – вважають запозиченням герм. **hlaiba-* «хліб; паляниця хліба; вимішаний у дріжджі хліб», що через іє. **kloibho-* пов'язане з гр. (догр.?) *χλίβανος* «глиняний посуд для випічки хліба» (ЕССЯ 8, с. 28); пор. гот. *hlaifs*, дісл. *hleifr*, англ. *hlāf*, двн. *hlrib, leib* «хліб, хлібина», н. *laib* «коровай»; припускають, що споріднені лтс. *klāips* «буханка, коровай», лит. *kliēpas* «тс.» запозичені з гот. *hlaifs* (-p- < -f-), реконструюють іє. **khlōibhos*, **skloibhos*, «куди іноді залучають лат. *libum* “пиріг, коржик”» (ЕССЯ 8, с. 28; ЕСУМ 6, с. 181; Фасмер IV, с. 242). На дифтонгічне походження *ai* вказує зокрема зв'язок з гр. формою з *α* (*χλίβανος*), лит. *iē* (*kliēpas*), лтс. *āi* (*klāips*).

1.1.5. **Чоловік** – укр. пн. *чоловік* / *чоловицечок* («зінитя ока»), пд.-зх. *чоловік*, п. *czlowiek*, ч. *člověk*, вл. нл. *čłowjek*, слц. *človek*, болг. *човек*, слн. *člōvek*; – псл. *čelověkъ* / *čьlověkъ* «людина; чоловік; одружений чоловік; слуга» – загальноприйнятої етимології немає (ЕСУМ 6, с. 339; Лисенко, с. 232); слово вважають праслов'янським новотвором. Г. Ціммер зближує складові псл. **čelo-věk* з псл. **čel'adb* і лит. *vaikas* «дитина», що, як зауважують автори ЕССЯ, цілком справедливо, виходячи з ряду інших похідних форм на зразок *čel'adb* (< *čel-* / **čelъ-jadb* / *-ědb*) та *čel'ustъ* (< **čelъ-ustъ*) (ЕССЯ 4, с. 40–41, 43–44, 48–50).

1.2. Рефлекси *oi*:

1.2.1. **Сіно** – укр. пн. *сіно*, пд.-зх. *сіно*, п. *siano*, вл. *суно*, ч., слц., нл. *seno*, с. *сїнено*, х. *сіjeno*, слн. *senó*; споріднене з лит. *šiēnas* «сіно», лтс. *siens*, гр. *χοινά*, угор. *széno*; зв'язок «з *сікту* через гіпотетичну проміжну форму псл. **sěkno* або виведення від *сіяти* необгрунтовані» (ЕСУМ 5, с. 255, Фасмер III, с. 601). У неслов'янських мовах пізньому псл. *ě* відповідають гр. *a*, угор. *e* (Shevelov, с. 169–170).

1.2.2. **Сніг** – укр. пн. *сніг*, пд.-зх. *сніг*, п. *śnieg*, ч. *snih*, слц. *sneh*, вл. *sněh*, нл. *sněg*, болг. *сняг*, слн. *snég*, ієк. *snijeg*, с. *снїјег*, х. *snijeg*; псл. *sněgъ*; споріднене з лит. *sniešgas*, лтс. *snigs*, дпрус. *snaigis*, гот. *snaīws*, дірл. *snigid* «литися, крапати», дінд. *snihyati* «мокне, прилипає»; іє. **snoig^h-* або **sneiguh-* / *sniguh-* «сніг» (ЕСУМ 5, с. 334; Фасмер 3, с. 697; Мельничук, с. 30, 97).

2. Рефлекси етимологічного *ē*:

2.1. **Бігати** – укр. пн. *бігати* / *бігати* (середньополицьк.), пд.-зх. *бігати*, п. *biegać*, ч. *běhati*, слц. *behat'*, вл. *běhać*, нл. *běgaś*, болг. *бягам* «бігати, втікати», с. *бѣгати*, с. / х. діал. *бѣјегати*, *бѣгати*, *бїјегати* «бігти, втікати», слн. *bégati*, словін. *bjègāc* (ЕССЯ 2, с. 58–59; Лисенко, с. 32); псл. *běg-* / *běž-* (< **bēdz-*) < **bēg-* «утікати з переляку»; лит. *bėgti*, лтс. *bėgt*, гінді *bhāgnā*, бенг. *bhāgā* (ЕСУМ 1, с. 191–192). «Найдавнішою формою цього словотвірного гнізда» прийнято вважати псл. **bēgt'i*, на що вказують його атематична основа і низка неслов'янських відповідників (ЕССЯ 2, с. 59).

2.2. **Гніздо** – укр. пн. *гніздо* / *у гнізді* і *гніздó*, пд.-зх. *гніздо*, п. *gniazdo*, ч. *hnizdo*, слц. *hniezdo*, вл. *hnězdo*, нл. *gnězdo*, болг. *гнездо*, слн. *gnězdo*; з псл. *gnězdo*; споріднене з дінд. *nīdāh*, *nīdām* «місце відпочинку, стоянка, сітка» (ЕСУМ 1, с. 538; Поліськ., с. 133); для цієї форми припускають «вихідне **nē(i)zdo*, першу частину котрого він залучає до гр. *νη-* “внизу, вниз”, *νησς* “живіт, черево” [...], а *g-* пояснює впливом *gnetō*» (Фасм. I, с. 420).

2.3. **Гріх** – укр. пн. *грїх*, пд.-зх. *грїх*, п. *grzech*, ч. *hřích*, слц. *hriech*, вл. *hrěch*, нл. *grěch*, болг. *грѣх*, слн. *grěch*; псл. *grěxъ*; етимологія не з'ясована; пов'язують з лит. *graižùs* «крутий, викривлений», лтс. *grėizs* «кривий»; зіставляють з дінд. *bhrésati* «хитається, вагається, спотикається» (ЕСУМ 1, с. 599; Фасмер I, с. 456–457); пор. з фін. *räähkä*, карел. *reähkä*, онез. *reähkü*, луд. *grīähk*; запозиченим дпрус. *grīkenix* «грішник» (Shevelov, p. 167).

2.4. **Дід** – укр. пн. *дієдук* / *дієдя* і *дедóк*, пд.-зх. *дід*, п. *dziad*, ч. *děd*, вл. *džed*, нл. *zed*, слц. *ded*, болг. *дядо*, слн. *déd*; – «псл. *dědъ* “батько матері або батька; стара людина” виникло в дитячій мові внаслідок редуплікації приголосного *d* з голосним; – до псл. *dědъ* найближчі лтс. *dėds* “стара людина; опудало”, *dėdet* “кволіти» (ЕСУМ 2, с. 86; Лисенко, с. 67; Фасмер I, с. 494); лит. *diėdas* походить з псл. *děd-* «дід»; псл. *ě* передано угор. *ē* – *déd* «дід», тимчасом литовська, не володіючи «відкритими довгими голосними е-типу», не відтворила відкритий характер псл. *ā* (Shevelov, p. 167–170).

2.5. **Ділити** – укр. пн. *ділити*, пд.-зх. *diluti*, п. *dzielić*, ч. *děliti*, слц. *delit'*, вл. *dželić*, нл. *želiś*, болг. *деля*, слн. *děliti*; псл. *děliti* «ділити» походить від ім. **dělъ* «частина», «спорідненого з гот. *dails*», англ. *dāl* «тс.»; «припускається запозичення у прагерманську мову з праслов'янської»; іє.

**dāi-l*, пор. з лит. *dailaũ*, лтс. *dailyti* «ділити» (ЕСУМ 2, с. 90; Фасмер I, с. 496).

2.6. **Діло** – укр. пн. *dielo*, пд.-зх. *dielo*, п. *dzielo*, ч. *dílo*, слц. *dielo*, вл. *dželo*, нл. *zelo*, болг. *дело*, дяло, слн. *délo*; «псл. *dělo* “робота; результат роботи”, найімовірніше, утворене від дієслова *děti* за допомогою суфікса **-lo**»; зіставляється з лит. *dailė* «мистецтво, ремесло», *dailūs* «витончений, гарний», лтс. *dailš* «гарний» (ЕСУМ 2, с. 90–91), дпрус. *dīlas* (Shevelov, p. 167). Широкий псл. звук *ē* (*ā*) підтверджує довгий *ī* в давньопруських запозиченнях зі спільнослов'янської, зауважує Ю. Шевельов (Shevelov, p. 167).

2.7. **Ліро** – укр. пн. *liemo* / *liemось* «торік», пд.-зх. *limo*, п. *lato*, ч. *léto*, вл. *lěto* «рік», *lěco* «найтепліша пора року», нл. *lěto* «рік», *lěše* «найтепліша пора року», слц. *leto*, болг. *лято* «найтепліша пора року», слн. *léto* (ЕСУМ 3, с. 269–270; Лисенко, с. 114); псл. **lěto* «найтепліша пора року; рік». А. Вайан, пов'язуючи псл. **lěto* з лит. *lėtas* “м'який, спокійний, тихий, слухняний”, латв. *lēts* “легкий”, виводить його основу від іє. **lē-* “ослабнути, поступитися”, пор. з гот. *lētan* “залишити, випустити, відмовитися” (ЭССЯ 15, с. 8–12).

2.8. **Міра** – укр. пн. *mierka*, пд.-зх. *mīrjami*, п. *mīara*, ч. *míra*, рос., бр. *měpa*, вл. нл. *měra*, полаб. *mōró* (*mioró*), слц. *miera*, слн. *měra*, с. / х. екав. *mjěra*, болг. *м'яра*; псл. *měra* «міра» (Лисенко, с. 127; Shevelov, p. 166; Фасмер II, с. 600); споріднене з дінд. *māti* «міра», фін. *määrä*, карел. *meärä*, онез. *meärü*, луд. *mīär*, вепськ. *mār*, ест. *määr* (Shevelov, p. 167). Серед наведених прикладів *ě* засвідчує низка фінських слів з *ä* або дифтонгом *a* (Shevelov, p. 167).

2.9. **Міряти** – укр. пн. *mierka*, пд.-зх. *mīrjami*, п. *mierzyc*, ч. *měriti*, вл. *měric*, нл. *měriš*, болг. *měря*, слн. *mériti*; псл. **mēriti* пов'язане з псл. *měra* «міра» «і, далі, з *mētiti* “мітити, цілитися”; споріднене з лит. *mėtas* “час”, гот. *mītan* “міряти”, *mēla* “одиниця виміру”, лат. *mētiar*, *-tī* “міряти”; порівнюють з лит. *mėtas* “рік”; іє. **mē-* “міряти”» (Лисенко, с. 127; ЕСУМ 3, с. 482; Shevelov, p. 167; Latin, p. 377).

До наведеного матеріалу варто також додати, що в більшості словацьких діалектів та в чеській мові *ě* зберігає звучання *ie* в «тих позиціях, де *ě* не зазнало скорочення»; а в деяких північноросійських діалектах *ě* звучить як *ie* в «позиції перед твердими приголосними» [2, с. 103]. Окрім цього, відомо, що дифтонгічну вимову зберігають також південнобілоруські говірки. Отже, в слов'янських мовах континуанти *ě*, які якісно не залежать від походження ятя, на сучасному етапі можна класифікувати на звуки дифтонгічного (північноукраїнська, верхньо- / нижньолужицька, деякі словацькі говори*, південнобілоруські та північно-

російські говірки) і монофтонгічного характеру (південно-західні говірки української мови, південноросійська, болгарська, словенська, чеська, польська). Деяко особно стоять екавські говірки сербської і хорватської мов, де *ie* розвинув *дво-складове звучання (ije)*, позиційно ускладнивши йотовий приступ *je* (терміни В. Коломієць).

Історично киево-поліська (КП) й особливо галицько-подільська (ГП) групи говорів української мови втратили протиставлення за інтонацією та часокількістю ще в дописемний період [12, с. 14]. Проте КП діалектна група, супроти ГП на певному етапі фонологічно увиразнила наголошеність і ненаголошеність складу [11, с. 556–558]. Таким чином, коли у «південно-західному наріччі й імовірно також на Київщині» давній *ě* рефлексував у вузький *'ě* здебільшого у всіх позиціях, у поліських говірках дифтонг *ie* (*ě*) залишився під наголосом, що свідчило про відмінність їхніх квантитативно-акцентологічних систем [11, с. 262–263]*. Стадії розвитку дифтонга *ě* в українській мові докладно зображено у такій схемі: *eā > ea > ie > iē > ě* [11, с. 263].

Час постання *ě* (< *ě*), тобто послідовне звуження і наступне просування *ě* до більш передньої артикуляції, доцільно датувати кінцем X – початком XI ст., узгоджуючи з процесом пом'якшення попереднього зубного чи губного приголосного. Ю. Шевельов обґрунтовано пов'язує час звуження *ě* з періодом після «постання повноголосого», «зміни *Сь/С* на *Сь/С*» та розпадом *ea* на *e* та *o* (десь середина IX ст.), адже, по-перше, голосні переднього ряду не спричинялися до м'якшення згаданих типів приголосних; і по-друге, це явище фіксують пам'ятки середини XI ст.** [11, с. 263–264]. Підстави для такого твердження дають пам'ятки з південного регіону, у яких трапляється сплутування **ѣ** з **и**: *ниции* Ізб., 1073, 5; *въ вѣри* Ізб., 1073, 17 зв.; *нимаѣ* Ізб., 1073, 142; *исцили* Ізб., 1073, 162; *съ стцины* Сл. Гр. Б., XI, 6; та приклади «зворотної заміни **и** та **e** літерорю **ѣ**»: *ѣвленгѣ* Ізб., 1073, 9 зв.; *прѣведуть* Ізб., 1073, 159 зв.; *въсхотѣ* Ізб., 1076, 158; *утоплгнѣ* Нап. Софії Київ., XI, №11, 47» [5, с. 87]. З огляду на це, а також на заступлення **ѣ** літерою *e* (пор. у тих самих пам'ятках: *веруж* Ізб., 1073, 21 зв.; *гниевѣ* Ізб., 1073, 28 зв.; *въсемѣ* Сл. Гр. Б., XI, 70), М. Жовтобрюх вважає, що сплутування літер **ѣ** та **и**, *e* на письмі при передачі того самого звука відображало «якісну, артикуляційну близькість у давньоруських південних говорах голосного [ѣ] до [i] та [e], тобто звужену, хоч і не всюди однаково,

* А втім, В. Курашкєвич зауважує, що раніше вимова *ě* як *ie* поширювалася на всі слов'янські мови східної групи [14, с. 36].

** Уґрунтовуючись на матеріалі Галицького Євангелія 1288 року, де трапляється сплутування **ѣ** з **и**, і не маючи доступу до давніших історичних пам'яток, Ю. Шевельов робить висновок, що для південно-західного регіону кінець XIII ст. є часом найдавніших змін *ě > i* [11, с. 543–547].

* Загалом, лінгвогеографічно класифікація слов'янського мовного простору є набагато ширшою. Цієї проблеми ми торкаємося у наступних наших розвідках, натомість у цій статті акцент зроблено на постаті ятя здебільшого в українській мові.

його вимову» [5, с. 87]. Очевидно, це був близький до *i* звук *ě*, про що можна говорити, базуючись на лінії розвитку *ie*, запропонованій для української мови Ю. Шевельовим. Писемні пам'ятки XIII ст. вже рясніють випадками написання графеми *и* на місці *ѣ*: *видиль* Усп. зб., XII–XIII, 171; *не видѣшиє кто єсть* Є. Гал., 1283, 11 зв.; *витры* Є. Гал., 1266–1301, 12 зв.; *свѣдѣтельству ють* ЖС, XIII; *линивыи* Є. Пут., XIII, 151; *i*, навпаки, у них відбито написання літери *ѣ* на місці *и*: *вѣлѣцьги* Усп. зб., XII–XIII, 82; *фарѣстьи* Є. Гал., 1266–1301, 17; *прѣтеоръ* Є. Гал., 1266–1301, 11; *прѣмемъ* Є. Гал., 1266–1301, 57 зв. [5, с. 87]. Таким чином, станом на XII–XIII ст. у більшості південно-західних говорів звук *ie* вимовлявся як *i*.

Про це явище також свідчать перші спроби вживання графічного «*ѣ* на відтворення чужомовного *i*» (XIV ст.), що остаточно внормувалося у XVII ст. [11, с. 544–545]. На південному заході зміні *ie* > *i* передував перехід *i* > *ŷ*, який мусив відбутися попередньо у 1260-х рр. у всіх діалектах цього регіону [11, с. 543]. Водночас наступний етап, а саме злиття *ŷ* з *u*, не набув загального значення, оминувши закарпатський регіон, де досі збережено фонематичне розрізнення давніх *ŷ* та *u* [11, с. 544]. Стосовно північної зони, то в переважній більшості західнополіських говірок перехід *i* > *ŷ* відбувся пізніше, ніж усунення ненаголошеного *ѣ* шляхом монофтонгізації, а отже, на цих теренах у слабкій позиції *ě* звучить як *u* [11, с. 546], пор. *дидуцина*, *дидуга*, *дидуген*, *дидуньо*, *дидура*, *дитва*, *зализняк*, *крипец* (Аркушин 1, с. 131, 170, 255).

Порівняно з південним ареалом, на півночі звуження *ě* в ненаголошеній позиції з наступним переходом в *e* оформилося десь у XII–XIII ст. Так, «у давньоруських пам'ятках XII–XIII ст. і ранніх староукраїнських пам'ятках з Полісся» спостерігаються часті випадки поплутування *ѣ* – *e* [9, с. 117]. Г. Півторак, спираючись на свідчення сучасної ареології, пропонує трактувати такі форми не лише в межах писемної традиції, а й як відбиття живомовної північноукраїнської стихії: 1) *грѣшьникоу* Высоцкий I № 38 XII ст.; *о всехъ* ЄТ № 7, 3; *бе* ЄД 9 зв., *тебе* 17 зв., *светъ* 31 зв., *на местъ* 182; *привлекоу* Голоסקевич 22; *время* ЄОр. 13 зв.; *грехъ* ХС 7 зв., *тебе* 13; *о тебе* ЄТ № 5, 3; *чрево*, *преже* ЄХ 5; *въ горе* Никольський 13 зв.; *телеса* ЄГ 1266–1301 145; *болезнь* ЄКС 27, *виденіа* 41 зв.; 2) *прѣдъ нѣмъ* ЄГ 1144 Амф. I 331; *из нѣвольт* Правда С 617, *лѣжалъ товаръ* 620, *вѣснѣ* ЛГВ 732, *мѣчь* 768, 897, *повѣль* 780 [9, с. 117]. Таким чином, якщо просування *ě* вперед і його перехід у звук *i* у південних діалектах відбувалися протягом X–XI ст., то на півночі звуження *ě* в ненаголошеній позиції з наступним переходом в *e* розпочався приблизно на століття пізніше (XI–XII ст.).

Одним із факторів, що вів до наступного закриття та просування «вперед *e*, постало з *ě*», Ю. Шевельов вважає, по-перше, усунення опозиції *ǣ-ā*, а по-друге, врегулювання опозиції за твердістю-м'якістю, що узгоджується з процесом пом'якшення попереднього губного чи зубного приголосного, що поглинає перший компонент «голосного *ea* після його дифтонгізації» [11, с. 263]. Стосовно хронології, то звуження *ě* фіксують пам'ятками «середини XI ст.» [11, с. 263–264]. На наш погляд, до цього процесу могла долучитися тенденція до надмірного зм'якшення передньоязикових зімкнених приголосних у деяких південно-західних говорах, зокрема в говорах галицько-буковинської групи, що вважаються архаїчними. Так, досить поширеним серед наддністрянських говірок є спричинений палаталізацією звука перехід зімкнених передньоязикових *t''*, *d''* у зімкнені задньоязикові *k'*, *g'*, а отже, відтягнення артикуляції назад [11, с. 75]. На цю рису вказують Ф. Жилко, С. Бевзенко та ін. У говірці села Буряківка наддністрянського говору, дослідженій нами в польових умовах, можна виділити кілька варіацій заміщення *t''-k'*, *d''-g'* * (у переважній більшості перед *ě*, «новим ятем» та голосними переднього ряду):

- на початку слова: *г'іти*, *г'ітинку*, *кікаў*, *ўк'ім*, *ток'і*, *к'и*, *г'іда*, *к'и*;
- у середині слова: *ўк'ікла*, *жиг'іўск'иі*, *маск'ил-и*, *зг'іймаў*, *виг'іла*, *нихк'іли*, *новоск'і*, *сиг'іли*, *пулек'іў*, *г'ік'и*;
- у кінці слова: *нав'ік'* (*нав'іт'*), *дванац'ек'*, *п'ятнац'ек'*.

На заміну м'яких дентальних з відтягненням артикуляції у напрямі до задньоязикових вказує Г. Шило у «Наддністрянському регіональному словнику», пор. *герка* (дірка), *гетиль* (дятел), *гідусь* (прадід), *гидовство* (бідняки), *гїжа* (діжа) (Шило, с. 102); а також Б. Кобилянський у статті «Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття»: гуц. *хок'ітə* (хотіти), *верк'ітə* (вертіти), *плат'є* (платять), *молок'є* (молотять), *к'іло* (тіло), *к'істо* (тісто), *к'існај* (тісний), *к'еш'ко* (тяжко), *к'егнутə* (тягнути), *к'емəтə* (тямити), *дванац'ік'*, *Тек'єна* (Тетяна), *г'ер'о* (дядько), *г'ек* (дяк), *г'екују* (дякую), *г'іўка*, *г'іра* / *г'єра* (діра), *хуг'і* (тверді), *твер'г'і* (тверді), *гл'є* (для) [6, с. 23–41].

У наддністрянській говірці с. Буряківка м'які *s'*, *z'* часто передаються за допомогою дорсально-палатальних *s''*, *s''s'*, *z''*, *z''z'* з більшим чи меншим відтінком шепелявості на зразок наддністр. *с''m'іў*, *нис''к'і*, *пос''ідали*, *дос''в'іта*, *с''m'іни*, *з''ібраніі*. До зібраних прикладів з с. Буряківка варто додати дані наддністрянського говору Г. Шила: *шкєво*

* За нашими спостереженнями, новопосталі палатальні є не задньоязиковими, а середньоязиково-середньопіднебінними звуками.

(скелко), шкриптати / шкробати (скробати), шенька (санка), шижінь (сажень) (Шило, с. 279–280).

Поza тим, зімкнені передньоязикові *d''*, *t''* можуть звучати як зімкнені задньоязикові *g'*, *k'* і в західнополіських говірках, наприклад, *тівка* (дівка), *тівчата* (дівчата), *тетель* (дятел) (Аркушин 1, с. 119; 2, с. 268). Очевидно, це варто трактувати наступом південних діалектів на північну діалектну зону, адже східнополіські говори, як показують діалектні словники та діалектологічні атласи, не зазнали подібних змін (АУМ, к. 104). А втім, на особливо сильний вплив південних говорів звертає увагу В. Ганцов. Згідно з його спостереженнями, цей вплив найменше зачепив Лівобережжя, зокрема Чернігівщину, де так зване сусідство розпочалося десь у кінці XVII–XVIII ст., на відміну від Правобережжя, де його прийнято вважати споконвічним [3, с. 29]. Отже, якщо в кінцевому підсумку в південно-західних говірках відбулося всеохопне зм'якшення приголосних, то в північних – постання дифтонгів *е, у, і, о, є* на місці етимологічних *ѣ, ѥ, ѧ, ѡ, ѧ*. Звідси й висновок про визначальну роль зм'якування приголосних для більшості південно-західних діалектів з наступним впливом на звуження давнього дифтонга *є* в короткий голосний *і* в південній групі говорів. Підкреслимо, що в цій розвідці згадану тенденцію потрактовано як таку, що не суперечить, а лише доповнює процеси, зумовлені акцентуально, а саме увиразнення контрасту між наголошеними і ненаголошеними складами на півночі.

У розвідці «Досвід типологічного аналізу слов'янських мов» А. Ісаченко на підставі характеристик для спільнослов'янської мови поліфонії і розвиненого вокалізму визначає спільнослов'янську *радикальною вокалічною мовою*, з якої розвинулися самостійні мовні утворення вокалічного або консонантного типів. Це потрактування засновано на виборі слов'янською мовою одного зі шляхів розвитку, що, на думку лінгвіста, мало б реалізуватися у вигляді різкого переходу «від одного типу до іншого», тобто або «зберегти поліфонію й усунути м'які приголосні, що не входили до фонологічних кореляцій» (вокалічний тип), «або, навпаки, фонологізувати м'які приголосні і відмовитися від поліфонії» (консонантний тип) [4, с. 118–119]. Ця класифікація також враховує ступінь розвитку деяких вокалічно-просодичних особливостей приголосних, їхньої складотворчості тощо [4, с. 113–119]. Відповідно, автор залучає сербо-хорватсько-што-

кавську, словенську і кашубську до групи вокалічних мов, тим часом чеську, українську, болгарську, верхньолужицьку, нижньолужицьку, російську і польську мови – до консонантних. Окрім цього, А. Ісаченко виділяє групу змішаного типу, до котрої долучає словацьку мову [4, с. 115].

Увівши основні принципи типологічної класифікації слов'янських мов у сферу історичної діалектології, припускаємо, що північному мовному регіонові було властиве зосередження головно на явищах системи вокалізму, а південно-західний ареал орієнтувався передовсім на зміни в системі консонантизму. Якщо взоруватися на те, що найдавніше свідчення про перехід *ě > і* на Галичині та Буковині датовано XI ст., то зміна *t'' > k'*, *d'' > g'* мала б статися разом зі зміною *і > ѡ*, тобто «щонайменше одним поколінням раніше» (як її визначає Ю. Шевельов для переходу *і > ѡ* [11, с. 543]). Тому східнополіські говірки (здебільшого чернігівські), котрі не зазнали повсюдного стягнення *ě*, зупинилися на стадії дифтонга *є* в наголошеній позиції (XII ст. [9, с. 117]), тимчасом південно-західні діалекти розвинули *і (< ě)* незалежно від розміщення наголосу. Цьому, очевидно, сприяла перебудова просодичної системи слов'янських мов, зокрема української (орієнтовно X ст., згідно з Ю. Шевельовим), що спричинилася до формування і становлення різних типів акцентуації (як-от акцентуаційних систем північного і південного українських наріч).

Таким чином, індоєвропейське походження *ě* не вплинуло на його рефлексію у слов'янських мовах, де він або послідовно монофтонгізувався, або зберіг дифтонгічну природу. До фонологічного спрощення в українській мові, зокрема в її південно-західному регіоні, спричинилася зокрема тенденція до всезагального зм'якшення приголосних, яке відбувалося десь у той самий час, що й злиття *і* з *у*. Надпалаталізація зімкнених дентальних, (а згодом свистячих) могла також стати чинником, який не дав південноукраїнським діалектам приєднатися до північноукраїнського діалектного регіону, де у XII ст. (приблизно на одне століття пізніше) зайшло розрізнення наголошених і ненаголошених складів.

Отже, ми можемо говорити про акумуляцію відмінних тенденцій у фонології поліських і південно-західних діалектів, що на певному етапі могла б призвести до різнобіжних шляхів розвитку, проте була частково затримана потужною експансією південно-західного мовного ареалу на північ.

Список літератури

1. Бернштейн С. Б. Сравнительная грамматика славянских языков / С. Б. Бернштейн. – М. : Наука, 2005. – 350 с.
2. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / О. Мельничук. – К. : Наукова думка, 1966. – 594 с.
3. Ганцов В. Діалектологічна класифікація українських говорів : (з картою) / В. Ганцов. – К. : Друкарня УАН, 1923. – 67 с.
4. Ісаченко А. Опыт типологического анализа славянских языков / А. Исаченко // Новое в лингвистике. – М., 1963. – Вып. III. – С. 106–121.
5. Історична граматики української мови / М. А. Жовтобрюх, О. Т. Волох, С. П. Самійленко, І. І. Слинко. – К. : Вища школа, 1980. – 313 с.

6. Курило О. Спроба пояснити процес зміни О, Е в нових закритих складах у південній групі українських діалектів : (з мапою Поділля) / О. Курило. – К. : Друкарня УАН, 1928. – 87 с.
7. Курило О. Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки села Хоробричів давніше Городнянського повіту, тепер Сновської округи на Чернігівщині / О. Курило. – К. : Друкарня УАН, 1924. – 111 с.
8. Мойсієнко В. Фонетична система українських польських говорів XVI–XVII ст. : [монографія] / В. Мойсієнко. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. – 448 с.
9. Півторак Г. Українці : Звідки ми і наша мова / Г. Півторак. – К. : Наукова думка, 1993. – 200 с.
10. Шевельов Ю. Всеволод Ганцов. Олена Курило / Ю. Шевельов. – Вінніпег : Накладом Українського народного дому в Торонті, 1954. – 77 с.
11. Шевельов Ю. Исторична фонологія української мови / [пер. з англ. С. Вакулєнка та А. Даниленка] ; Ю. Шевельов. – Х. : Акта, 2002. – 1054 с.
12. Шевельов Ю. В. Чому общерусский язык, а не виборуська мова? : з проблем східнослов'янської глотогонії : дві статті про постання української мови / Ю. В. Шевельов. – К. : Academia, 1994. – 31 с.
13. Horálek K. Úvod do studia slovanských jazyků / K. Horálek. – Praha : Československá akademie věd, 1955. – 487 str.
14. Kuraszkiewicz W. Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej : z wyborem tekstów gwarowych / W. Kuraszkiewicz. – Warszawa : państwowe Wydawn. Naukowe, 1963. – 166 s.
15. Shevelov Y. A prehistory of Slavic : The historical phonology of Common Slavic / Y. Shevelov. – Heidelberg, 1964. – 662 p.

Список умовних скорочень

<i>Аркушин</i> – Аркушин Г. Словник західнополіських говірок : у 2 т. / Г. Аркушин. – Луцьк : Ред.-вид. відд. «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – Т. 1 : А–Н. – XXIV+354 с.; Т. 2 : О–Я. – 458 с.	<i>Лисенко</i> – Лисенко П. С. Словник польських говорів / П. С. Лисенко. – К. : Наукова думка, 1974. – 260 с.
<i>АУМ</i> – Атлас української мови : в 3 т. / [Д. Бандрівський, Л. Григорчук, Ф. Жилко та ін.]. – К. : Наукова думка, 1988. – Т. 2. – 520 с.	<i>Поліськ.</i> – Лексика Полесья : Матеріали для полесского діалектного словаря / [отв. ред. Н. И. Толстой]. – М. : Наука, 1986. – 471 с.
<i>ЕСУМ</i> – Етимологічний словник української мови : в 7 томах / [укл. Р. Болдирев, В. Коломієць та ін.]. – К. : Наукова думка, 1982. – Т. 1 : А–Г. – 631 с.; 1989. – Т. 2 : Д–Копці. – 570 с.; 1985. – Т. 3 : Кора – М. – 552 с.; 1989. – Т. 4 : Н–П. – 653 с.; 2003. – Т. 5 : Р–Т. – 703 с.; 2006. – Т. 6 : У–Я. – 566 с.; 2012. – Т. 7.	<i>Шило</i> – Шило Г. Наддністрянський регіональний словник / Г. Шило. – Львів : Ін-т українозн. ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – 288 с.
<i>ЭССЯ</i> – Этимологический словарь славянских языков : праславянский лексический фонд / [отв. ред. О. Трубачев]. – М. : Наука, 1974. – Вып. 3–19.	<i>Latin</i> – Vaan de M. Etymological dictionary of Latin and other Italic languages / M. de Vaan. – Leiden-Boston : Brill, 2008. – 825 s.
	<i>Miklosich</i> – Miklosich F. Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen / F. Miklosich. Wien : Wilhelm Braumüller / Adolf Holzhausen, 1886. – 547 S.
	<i>Shevelov</i> – Shevelov Y. A prehistory of Slavic : The historical phonology of Common Slavic / Y. Shevelov. – Heidelberg, 1964. – 662 s.

O. Lebedivna

PARTICULARITIES OF THE HISTORICAL EVOLUTION OF Ě IN BOTH THE SOUTHWESTERN AND NORTHERN GROUPS OF UKRAINIAN DIALECTS

The study focuses on the evolution of ě in the Southwestern and Northern groups of dialects of the early Ukrainian language in regard to reflexes of ě in other Slavic languages. The attention is paid to the chronology of elimination of ě in the Southwestern Ukrainian dialects. The research methodology is based on the analysis of data (nouns and verbs) which represents Northern and Southwestern Ukrainian dialects with correspondences in each group of Slavic languages (Eastern, Western, and Southern), Baltic languages (Lithuanian and Latvian), German languages (German, Gothic), Latin, Greek, and Old Indian. The author makes an attempt to explain a tendency to eliminate ě as ie-type diphthong by appealing to a series of developments contributed to transforming phonological systems of both Southwestern and Northern dialects in more “consonantal” and more “vocalic” accordingly. For the Southwestern region, the “consonantal” type means that most shifts in the phonological system result in consonants` constriction and palatalization, which strongly influence vowels. On the other hand, for the Northern region, the “vocalic” type of phonological system means that being focused on palatalization much less, it preserves ě as a “complex vowel” in the stressed position combining it with diphthongs from other sources, e.g. ie, yi from e and uo, uy, ui from o, so that vowel shifts are supposed to be dominant. The data also indicates that the reflexes of ě in Slavic languages have not been defined by origin of ě. Moreover, there is a need to examine other Slavic languages and their dialects in regard to the proposed scheme of ě evolution.

Keywords: ě, historical development, modern Slavic languages, Old Ukrainian, Southwestern Ukrainian dialects, Northern Ukrainian dialects, monophthongization.

Матеріал надійшов 01.09.2016